

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ξ. ΤΣΑΜΠΗ

ΥΠΟΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Η

ΠΑΙΔΕΙΑ

ΕΙΣ ΤΟ

ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ

Ι. ΑΙ ΠΕΡΙ ΑΓΩΓΗΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ
ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

ΜΥΤΙΛΗΝΗ 1963

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ξ. ΤΣΑΜΠΗ

ΥΠΟΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

ΠΑΙΔΕΙΑ
ΕΙΣ ΤΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ

Ι. ΑΙ ΠΕΡΙ ΑΓΩΓΗΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ
ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

«Οἶμαι δὲ πᾶσιν ἂν ὁμολογήσθαι τῶν νοῦν ἔχόντων
παίδευσιν τῶν παρ' ἡμῖν ἀγαθῶν εἶναι τὸ πρῶτον».
Γρηγόριος ὁ Θεολόγος

«Βιωφελές τι χρῆμα καὶ σπουδαιότατον οὐ μόνον
βασιλευσι ἀλλὰ καὶ ἰδιώταις ἢ παιδεύσεις».
Αὐτοκράτωρ Βασίλειος Α΄

ΜΥΤΙΛΗΝΗ 1963

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Πάν γνήσιον αντίτυπον φέρει την υπογραφήν του συγγραφέως.

Γεωργιάδης

τύποις - Κ. ΓΕΩΡΓΑΛΑ - ΜΥΤΙΛΗΝΗ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Α Φ Ι Ε Ρ Ο Υ Τ Α Ι
ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΦΩΣΙΩΜΕΝΗΝ
ΣΥΝΤΡΟΦΟΝ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΜΟΥ
ΣΤΕΛΛΑΝ Γ. ΤΣΑΜΠΗ
ΤΟ ΓΕΝΟΣ Ι. ΕΥΣΤΑΘΙΑΔΟΥ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Εἰς τὴν συγγραφὴν «Ἡ Παιδεία εἰς τὸ Βυζάντιον», Μέρος Α', τοῦ κ. Γ. Τσαμπῆ, Ὑποδιευθυντοῦ Παιδαγωγικῆς Ἀκαδημίας Μυτιλήνης.

«Ἡ Παιδεία εἰς τὸ Βυζάντιον» κατὰ τὸ πρῶτον αὐτῆς μέρος, ποῦ μικρὸν πρό τῆς κυκλοφορίας τῆς ἔθεσεν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν ὁ φίλος Ὑποδ)ντῆς τῆς ἐν Μυτιλήνῃ Παιδαγωγ. Ἀκαδημίας κ. Γ. Τσαμπῆς, ἀποτελεῖ κατὰ τὴν γνώμην μου λίαν ἀξιόλογον συμβολὴν εἰς τὰς περὶ Βυζαντίου καὶ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ σπουδὰς, καὶ δὴ εἰς ἓνα τομέα, τῆς ἐκπαιδεύσεως, ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει, καθόσον γνωρίζω, τύχει μέχρι τοῦδε τῆς δεύσης ἀπὸ μέρους τῶν Βυζαντινολόγων, ἡμετέρων καὶ ξένων, ἐπισταμένης καὶ ἐνδελεχοῦς διερευνησεως, ὡς ἄλλωστε καὶ ὁ αἰμνηστος Ἀδ. Ἀδαμαντίου πρό τινων ἐτῶν διεκήρυξε γράφων ἐν τῷ οικείῳ «περὶ Βυζαντίου καὶ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ» ἄρθρω του (ἐν Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, τόμῳ Ζ', σελ. 812, στήλῃ 2α καὶ στιχ. 31-34) τὰ ἀκόλουθα: «Τὸ πολυσήμαντον θέμα μελέτης, τὸ ὁποῖον ἔμεινε πολὺ ὀπίσω ἀκόμη παρὰ τὴν σπουδαιότητα αὐτοῦ, εἶναι... καὶ τὸ ζήτημα τῆς διαδόσεως τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐκπαιδευτικῆς καθόλου ὀργανώσεως εἰς τὸ Βυζάντιον. Εὐρυτέρα ὅπωςδῆποτε περὶ τοῦ θέματος τούτου ἀνάπτυξις θέλει δείξει ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ Βασιλεῖς καὶ ἡ Βυζαντινὴ καθόλου διοίκησις ἔκαμαν, καὶ δὴ ἐν μέσῳ διηνεκῶν πολέμων καὶ ἐπιδρομῶν, ὅσα ὀλίγοι Κυβερνήται λαῶν—ἐξαιρουμένων τῶν Βασιλέων τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, καὶ δὴ τῶν Πτολεμαίων—πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ διάδοσιν αὐτῆς εἰς πάσας τὰς κοινωνικὰς τάξεις». Καὶ ἀκριβῶς τὸ τελευταῖον τοῦτο, ποῦ ἡ ἀγχίνουα καὶ ἡ ἐκλεπτυσμένη διάνοια τοῦ κορυφαίου Βυζαντινολόγου μας διείδε καὶ ἐπεσήμανεν, ἔρχεται τώρα νὰ ἐπιβεβαιώσῃ καὶ ἐπαληθεύσῃ, ἔστω καὶ περιωρισμένως, τοῦ σεμνοῦ παιδαγωγικοῦ κ. Τσαμπῆ ἢ ἀνὰ χεῖρας συγγραφῆς.

Καὶ ἡ πρώτη ἀρετὴ τῆς συγγραφῆς, ἣτις εἰς τὸν ἐν

τυγχάνοντα γίνεται εὐθὺς ἀντιληπτῆ, εἶναι ὅτι αὕτη ἔχει συνταχθῆ ἐκ πρώτης χειρός, ἤτοι ἐπὶ τῇ βάσει κυρίως τῶν πηγῶν —καὶ δὴ τῶν Πατερικῶν καὶ Ἀγιασολογικῶν κειμένων, τῶν Χρονογραφικῶν καὶ τῶν συγγραμμάτων τῶν πνευματικῶν λογᾶδων τοῦ Βυζαντίου— τὰς ὁποίας παρὰ τὰς δυσκολίας, ποῦ διὰ τὴν ἐξεύρεσίν των συνήντησεν ὁ συγγραφεὺς ὡς ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ἐν σελίδι 7 τοῦ προλόγου φαίνεται ὅτι καταλλήλως καὶ πρεπόντως ἐχρησιμοποίησε. Τοῦτο ἄλλωστε ἐπιμάρτυρεῖται τόσον ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν χωριῶν, τὰ ὁποῖα, εἰλημμένα ἐκ τῶν πηγῶν, ἔχουν περιληφθῆ καὶ καταχωρισθῆ εἰς τὸ κείμενον τῆς συγγραφῆς, ὅσον καὶ ἀπὸ τὰς ὑπαρχούσας ὑποσελιδίως ἀφθόνους εἰς αὐτὰς (τὰς πηγὰς) παραπομπάς. Ὅθεν εὐλόγως ὡς προῖόν μόχθου καὶ ὡς κάρπος σποργῆς, εὐσυνειδησίας καὶ συναισθήσεως εὐθύνης δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ, τὸ ὑπὸ κρίσιν βιβλίον.

Πλὴν τῆς χρήσεως τῶν πηγῶν τὴν συγγραφὴν διακρίνει καὶ ἐπιτυχῆς διάταξις καὶ ὀργάνωσις τῆς ὕλης, πρὸς δὲ καὶ συστηματικὴ καὶ μεθοδικὴ τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων ἀνάπτυξις, ὡς σύντομος ὑποδήλωσις τοῦ περιεχομένου αὐτῆς θέλει καταδείξει. Οὕτω μετὰ ἓνα λαμπρὸν πρόλογον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀδρομέρως ἐξαιρεται ἡ ἐθνικὴ, ὡς πρὸς ἡμᾶς δηλαδὴ τοὺς Ἕλληνας, ὡς καὶ ἡ παγκόσμιος σημασία καὶ ἀκτινοβολία τοῦ Βυζαντίου καὶ ἐπισημαίνεται εὐστόχως ἡ ἐξέχουσα θέσις καὶ ὁ ρόλος, ποῦ διὰ τὴν ζωὴν τῶν Βυζαντινῶν καὶ τὸν πολιτισμὸν καθόλου αὐτῶν διεδραμάτισεν ἡ Παιδεία, εἰς τὸ ἀκολουθοῦν πρῶτον κεφάλαιον τῆς συγγραφῆς (σ. 9-60) γίνεται λόγος περὶ τοῦ διαφέροντος καὶ τῶν προσπαθειῶν, ἅς πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Παιδείας κατὰ πάσας αὐτῆς τὰς βαθμίδας ὡς καὶ πρὸς διάδοσίν της εἰς εὐρέα κοινωνικὰ στρώματα κατέβαλον πλὴν τοῦ λαοῦ οἱ ἄρχοντες κυρίως καὶ μάλιστα οἱ Βασιλεῖς τοῦ Βυζαντίου, οἵτινες τὴν προσοχὴν των ἔστρεψαν πρὸς τὴν μέσην καὶ ἀνωτάτην ἐκπαίδευσιν, τὰ σχολεῖα δηλ. «τῆς ἐγκυκλίου παιδείας» καὶ τὰ Πανεπιστήμια, πρὸς δὲ ἡ Ἐκκλησία, τῆς ὁποίας μέγα καὶ ἀδιαφιλονείκητον ἦτο τὸ κύρος παρὰ τῷ λαῷ καὶ τεραστία ἡ ἐπ' αὐτὸν ἐπίδρασις της, καθὼς καὶ τὰ μοναστήρια μὲ τοὺς μοναχοὺς των. Μὲ προσοχὴν καὶ περίσκεψιν ἐξετάζει καὶ ἀναλύει ἐνταῦθα ὁ συγγραφεὺς τὰ ἔργα καὶ τὰς ὑπὲρ τῆς ἐκπαιδεύσεως προσπα-

θείας ἐκάστου τῶν ἀνωτέρω παραγόντων καὶ ὀρθῶς καὶ δικαίως φαίνεται οὗτος ἀποτικῶν τὰ ὑπὲρ αὐτῆς ἐπιτεύγματα καὶ τὴν συμβολὴν ἐκάστου. Διὸ καὶ θεωρῶ τὸ κεφάλαιον ἀπὸ τὰ καλύτερα—ἂν μὴ τὸ καλύτερον—τοῦ βιβλίου. Εἰς τὸ δεῦτερον κεφάλαιον (σ. 61-92) ἀναλύεται ὁ σκοπὸς τῆς παιδείας τῶν Βυζαντινῶν, πού, καθὼς καὶ ὁ συγγραφεὺς παρατηρεῖ, ἀποτελεῖ συνδιαλλαγὴν καὶ συναίρεσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς Χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἀρετῆς κατὰ τὸ ὑπὸ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων τοῦ Δ' καὶ Ε' αἰ., καὶ ἰδία τῶν Τριῶν Μεγάλων Διδασκάλων καὶ Ἱεραρχῶν διαμορφωθὲν κατ' ἐπιστήμην (θεωρίαν) καὶ πράξιν πρότυπον. Ἰδιαιτέρως εὐστοχα καὶ πολλοῦ λόγου ἄξια κρίνομεν ὅσα ἐν τέλει τοῦ κεφαλαίου (σ. 82-92) περὶ τῆς «θύραθεν σοφίας», ἧτοι τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων καὶ τῆς θέσεως αὐτῶν εἰς τὴν Παιδείαν τοῦ Βυζαντίου ἀναπτύσσει ὁ συγγραφεὺς. Εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον (σ. 93-108) ἐπισημαίνεται ἡ σημασία, πού ἀπέδιδον οἱ Βυζαντινοὶ εἰς τὴν παιδείαν καὶ ἀκολουθῶς ἐξετάζονται ἡ δύναμις καὶ τὰ ὅρια αὐτῆς, ὅπως προσδιορίζουν ταῦτα καὶ κατὰ τὰς συγχρόνους παιδαγωγικὰς ἀντιλήψεις, ἀφ' ἑνὸς ἡ φύσις τοῦ ἀτόμου καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ περιβάλλον, φυσικὸν καὶ ἀνθρώπινον, ἐν ᾧ τοῦτο ζῆ, ἀναπτύσσεται, δρᾷ. Ἐπίσης γίνεται ἐνταῦθα λόγος καὶ περὶ τῶν ἰδιοτήτων τοῦ «ἀγαθοῦ διδασκάλου», τοῦ κατ' ἐξοχὴν φορέως τῆς ἀγωγῆς, ὡς καὶ περὶ τοῦ «ἠθικοῦ προτύπου» πού ὀφείλει οὗτος κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς νὰ ἐνσαρκῶνῃ. Εἰς τὸ τέταρτον κεφάλαιον (σ. 109-136), πού ὅπως τὸ πρῶτον θεωροῦμεν ἀπὸ τὰ καλύτερα τοῦ βιβλίου, ἐξάιρεται—καὶ δικαίως—ἡ σημασία τὴν ὁποίαν συμφώνως πρὸς τὸ Δόγμα καὶ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας ἔχει διὰ τοὺς Βυζαντινοὺς «ὁ ἐσωτερικὸς ἄνθρωπος», τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ψυχὴ του ὡς καὶ ἡ προσπάθεια πού κατ' ἀκολουθίαν ὀφείλει οὗτος νὰ καταβάλλῃ διὰ τὴν πνευματικὴν καὶ τὴν ψυχικὴν του κυρίως ἀνάτασιν καὶ καλλιέργειαν, καὶ ἀναπτύσσονται ἐν συνεχείᾳ διδακτικὰ θέματα, ὡς αἱ ἀρχαὶ τῆς διδασκαλίας, πού δὲν εἶναι διάφοροι τῶν σημερινῶν, καὶ μέθοδοί τινες αὐτῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ, ἧτις, ὡς ὀρθῶς σημειοῖ ὁ συγγραφεὺς καὶ ὡς ὀρθῶς ἐπίσης ἔχει ἤδη πλὴν αὐτοῦ παρατηρήσει καὶ ὁ αἰ-

διμος Φ. Κουκουλές εἰς τὸ πολύτιμον καὶ περισπούδαστον ἔργον αὐτοῦ «Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς» (ἐν τόμῳ Α' τ. 1, σ. 57), κακῶς θεωρεῖται ἐπίτευγμα τῶν νεωτέρων χρόνων, καὶ δὴ τῶν Ἀγγλων Bell καὶ Langaster (18ος καὶ 19ος αἰ.). Εἰς τὸ πέμπτον καὶ τελευταῖον κεφάλαιον (σ.137-155) γίνεται λόγος περὶ τῆς «κυρίως παιδαγωγίας» παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ ἀναπτύσσονται τὰ παιδονομικὰ μέσα, ποὺ ἦσαν ἐν χρήσει παρ' αὐτοῖς καὶ τῶν ὁποίων τὰ πλεῖστα διεσώθησαν ἐκ παραδόσεως καὶ παρ' ἡμῖν, ἐφαρμοζόμενα μέχρις ἐσχάτων εἰς τὰ κατώτερα ἰδία σχολεῖά μας.

Εἰς τὴν μεθοδικὴν διάταξιν τῆς ὕλης στοιχοῖ ἀπλή, σαφὴς καὶ ἀκριβὴς διατύπωσις τῶν νοημάτων καὶ γλῶσσα ὁμαλὴ καὶ καθαρὰ καὶ φράσις μικροπερίοδος, ὥστε τὸ ὅλον βιβλίον καὶ διὰ τὴν πρόσθετον αὐτὴν ἀρετὴν του νὰ ἀναγινώσκειται εὐκόλως καὶ εὐχαρίστως, νὰ προεικάζεται δὲ συνάμα, ἐπὶ τῇ βάσει καὶ τῶν προεκτεθέντων, εὐρεῖα αὐτοῦ διάδοσις οὐ μόνον μεταξὺ τοῦ Ἑκπαιδευτικοῦ κόσμου τῆς Στοιχειώδους καὶ Μέσης Παιδείας καὶ ἰδίᾳ τῶν σπουδαστῶν τῶν Παιδαγωγικῶν Ἀκαδημιῶν, διὰ τοὺς ὁποίους ἀποτελεῖ πολύτιμον βοήθημα, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν φιλολογικῶν κύκλων καὶ τοῦ φιλομούσου καὶ φιλαναγνώστου Ἑλληνικοῦ κοινοῦ, τὸ ὁποῖον θέλγεται καὶ ἐκτιμᾷ τὴν Βυζαντινὴν παράδοσιν καὶ περὶ πλείστον ποιεῖται τὴν ἐθνικὴν κληρονομίαν. Διὸ πρὸς συμπλήρωσιν καὶ ὀλοκλήρωσιν τῆς «περὶ τῆς παιδείας τῶν Βυζαντινῶν» ἐκθέσεως, ποὺ διὰ τοῦ παρόντος βιβλίου ἤρχισε παρέχων ὁ συγγραφεὺς, εὐχόμεθα καὶ προσδοκῶμεν ὅπως οὗτος φέρῃ τὸ ταχύτερον εἰς φῶς—κατὰ τὰ ἐν σελ. 6 τοῦ Προλόγου προαγγελόμενα—καὶ τὸ Β' μέρος τῆς συγγραφῆς.

ΕΠΑΜΕΙΝ. Ν. ΜΠΑΣΟΥΚΕΑΣ

ἐπιτ. Γενικὸς Διευθυντὴς Μαρμαρῆλειου

Παιδαγωγικῆς Ἀκαδημίας

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Είναι γεγονός ότι ἡμεῖς, οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες, ζῶμεν ὑπὸ τὴν σκιὰν δύο μεγάλων παραδόσεων, τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Βυζαντινῆς. Πιστεύομεν ὄντως ὅτι εἴμεθα ἀπόγονοι τόσοι τῶν προ-Χριστιανῶν Ἑλλήνων, οἵτινες μᾶς ἐκληροδότησαν τὸν Μαραθῶνα, τὰς Θερμοπύλας, τὴν Σαλαμίνα καὶ τὸν Παρθενῶνα, σύμβολα καὶ ἐνσαρκώσεις τόσοι ὑψηλῶν ἰδεωδῶν, ὅσοι καὶ τῶν Χριστιανῶν Ἑλλήνων, δηλ. τῶν Βυζαντινῶν, οἱ ὅποιοι μᾶς παρέδωσαν μὲ τὴν σειράν των τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, τὴν θρησκείαν τοῦ γλυκυτάτου Ἰησοῦ ἐπὶ τὴν πλεονᾶσπιλον αὐτῆς μορφήν—τὴν μορφήν τῆς Ὁρθοδοξίας—καὶ ἓνα πολιτισμὸν, τὸν ὑπέροχον Ἑλληνοχριστιανικὸν πολιτισμὸν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐθεμελιώθη βραδύτερον καὶ ὁ σύγχρονος Δυτικὸς πολιτισμὸς. Καὶ παρ' ὅλον ὅτι οὐδέποτε λησμονῶμεν τοὺς ἰσχυροὺς δεσμοὺς μᾶς πρὸς τοὺς ἀρχαίους προγόνους μᾶς, ἐν τούτοις αἰσθανόμεθα καὶ θεωροῦμεν ἐξ ἴσου ἂν μὴ καὶ περισσύτερον στενοὺς τοὺς δεσμοὺς μᾶς πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς Ἕλληνας. Τὸ συναίσθημα τοῦτο τῆς συνεχείας καὶ τοῦ συνανήκειν, τὸ ὁποῖον ἔχει κάθε γήσιος Ἕλληνας, εὐρίσκει καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων τὴν δικαίωσίν του. Οὕτω ὁ ἐγκύπτων εἰς τὴν μελέτην τοῦ βίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν κατανοεῖ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὅτι μελετᾷ μίαν τῶν μεγάλων περιόδων τοῦ τρισχιλιετοῦς Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τὸν μεσαιωνικὸν Ἑλληνισμὸν καὶ τὸν πολιτισμὸν του. Διαπιστώνει δὲ ἐν ταυτῷ καὶ τὴν στενωτάτην σχέσιν καὶ συνάφειαν τοῦ πολιτισμοῦ τούτου, τόσοι πρὸς τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν, ὅσοι καὶ πρὸς τὸν νεο-Ἑλληνικὸν τοιοῦτον. Ἰδιαιτέρως καθίσταται τοῦτο αἰσθητὸν εἰς τὸν μελετητὴν τῆς Ἱστορίας τῆς Παιδείας τῶν Βυζαντινῶν. Διότι ἡ παιδαγωγικὴ θεωρία καὶ πράξις τῶν Βυζαντινῶν ἀποτελεῖ εἰς τὰς κυρίας γραμμάς τῆς συνέχειαν ἐκείνης τῶν Ἑλλήνων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, τῆς Ἑλληνιστικῆς καὶ τῆς Ἑλληνορωμαϊκῆς περιόδου, ἀπετέλεσε δὲ ἐν συνεχείᾳ καὶ τὴν βάσιν τῆς Παιδείας τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων καὶ μεγάλως ἐπηρέασε τὰς περὶ ἀγωγῆς ἀντιλήψεις καὶ ἡμῶν, τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων.

Ἄλλ' ὁ μελετητὴς τοῦ προβλήματος τῆς παιδείας τῶν Βυζαντινῶν, πέρα τῆς διαπιστώσεως ταύτης, βοηθεῖται καὶ εἰς τὴν πληρεστέραν σπουδὴν καὶ κατανόησιν τῆς πολιτικῆς καὶ πολιτιστικῆς ζωῆς

καὶ ἱστορίας τῶν Βυζαντινῶν. Ὡς γνωστὸν πλείστοι ὅσοι μελετῆται τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ἠσχολήθησαν κυρίως μετὰ τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου, μετὰ τὰ χρονικὰ πολεμικῶν γεγονότων καὶ ἐσωτερικῶν ἐρίδων καὶ ἀναστατώσεων. Ὁρισμένοι τούτων προσεπάθησαν νὰ ἐρμηνεύσουν τὰ γεγονότα ταῦτα, τὴν δράσιν καὶ ἀντίδρασιν τῶν προσώπων, ὡς ἀπάντησιν εἰς ἐξωτερικοὺς μόνον ἐρεθισμούς. Τοῦτο ὁμως ἔχει πολλάκις ὀδηγήσει αὐτοὺς εἰς ἐσφαλμένας κρίσεις καὶ συμπεράσματα. Ἐπιβάλλεται, ὅθεν, εἰς τὸν ἐρευνητὴν ἱστορικὸν ὅπως λαμβάνη ὑπ' ὄψιν ὄχι μόνον τοὺς «φαινομένους», τοὺς ἐξωτερικοὺς δηλ. παράγοντας, οἵτινες ἐπενεργοῦν ἐπὶ τῶν γεγονότων, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐσωτερικοὺς καὶ ἀφανεῖς τοιούτους, ἐν πλήρει συναρτήσῃ καὶ ἰσοτιμίᾳ πρὸς τοὺς πρώτους, καθ' ὅσον καὶ οὗτοι συντέλουσιν, ὥστε τὰ γεγονότα νὰ ἐξελιθῶσιν οὕτως ἢ ἄλλως. Μεταξὺ τῶν παραγόντων τούτων συγκαταλέγεται ἀναμφιβόλως καὶ ἡ Παιδεία. Τοῦτο δὲ ἀληθεύει περισσότερον προκειμένου περὶ τῶν Βυζαντινῶν. Ἡ μόρφωσις τῶν προσώπων, τῶν ὁποίων αἱ πράξεις πρόκεινται πρὸς μελέτην καὶ κρίσιν, οἱ σκοποὶ καὶ τὰ ἰδεώδη τῶν περὶ βίου καὶ ζωῆς κλπ., πάντα ταῦτα διεισπορεύθησαν πρωτίστως διὰ τῆς ἀγωγῆς—συστηματικῆς ἢ μὴ—τῆς ἔτυχον οἱ ποικιλοτρόπως δράσαντες εἰς τὸ πρόσκημιον τῆς ἱστορίας Βυζαντινοί. Ἐκ τούτοις ὁ παράγων οὗτος, καίτοι ἀνευρίσκεται εἰς πᾶσαν «σκεπτομένην» κοινωνίαν ὡς δρῶν συνήθως ἐκ τῶν παρασκηνίων, συχνάκις παραγνωρίζεται ἢ ὑποτιμᾶται κατὰ τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τῶν Βυζαντινῶν, ὥστε ἐνίοτε νὰ προκαλοῦνται ἐκ τούτου σοβαραὶ παρεξηγήσεις ἢ παρερμηνεῖαι.

Ἡ πίστις τοῦ γράφοντος ἐπὶ τὴν μεγίστην ἀξίαν τῆς παιδευτικῆς ἐνεργείας διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὴν πρόοδον ἀτόμων καὶ κοινωνιῶν εἶναι μερικῶς ἡ αἰτία τῆς συγγραφῆς τῆς ἀνα χειράς μελέτης. Ἐν αὐτῇ ἀσχολούμεθα μετὰ τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας ἀπὸ τῆς θεωρητικῆς τοῦ κυρίως πλευρᾶς. Προτιθέμεθα δὲ λίαν συντόμως νὰ θέσωμεν εἰς κυκλοφορίαν καὶ τὸ δεύτερον μέρος τῆς μελέτης μας, τὸ ἀφορῶν εἰς τὸ Ἐκπαιδευτικὸν Σύστημα τῶν Βυζαντινῶν καὶ τὴν ἐν τῇ πράξει ἐφαρμογὴν του, πρὸς ὀλοκλήρωσιν αὐτῆς.

Ἡ ἀνα χειράς ἐργασία ἔχει βεβαίως πληροφοριακὸν χαρακτήρα, ταυτοχρόνως ὁμως εἶναι καὶ μία ἀποτίμησις τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς παιδείας τῶν Βυζαντινῶν. Κατὰ τὴν διαπραγματεύσιν τῶν ἐπὶ μέρους προβλημάτων καταβάλλεται προσπάθεια κριτικῆς τούτων ἐνατενίσεως, ὡς θὰ ἔχη τὴν εὐκαιρίαν ἄλλωστε νὰ διαπιστώσῃ καὶ ὁ ἀναγνώστης. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ὁ μελετῶν τὴν ἱστορίαν τῆς παιδείας ἐν Βυζαντίῳ θὰ ἠδύνατο νὰ ἀνεύρη πολλὰ σημεῖα πρὸς ἐπίκρισιν, λεπτομερειακὰ καὶ μὴ. Ἐξαρτᾶται τοῦτο ἐκ τῶν κριτηρίων, ἅτινα χρησιμοποιοεῖ, ἐκ τοῦ ἰδεολογικοῦ τοῦ προσανατολισμοῦ καὶ ἐκ τῆς ἐνημερώσεώς του ἐπὶ τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐλειτούργει ἡ Βυζαντινὴ ἐκπαίδευσις καὶ τῶν παραγόντων, οἵτινες ποικιλοτρόπως

τὴν ἐπηρέαζον. Κατὰ τὴν γνώμην μας πάντως ἡ ἐκπαίδευσις τῶν Βυζαντινῶν εἶναι ἀξία σεβασμοῦ καὶ τοῦ θαυμασμοῦ μας ἀκόμη, διὰ τὴν συμβολὴν τῆς εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν καθ' ἑκάστα ἀτόμων καὶ τὰς πολλαπλᾶς ὑπηρεσίας τῆς πρὸς τὴν Βυζαντινὴν κοινωνίαν καὶ αὐτοκρατορίαν. Διότι ὄντως τὰ ἰδανικά, πρὸς τὰ ὁποῖα εἶχε προσανατολισθῆ ἡ ἐκπαίδευσις τῶν Βυζαντινῶν, συνέβαλον ἀποτελεσματικῶς εἰς τὴν δημιουργίαν μιᾶς «πολιτισμένης» ζωῆς—βασισθείσης ἐπὶ τῶν θεμελίων τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ—μέσα εἰς τὴν καρδίαν ἐνὸς ἀγροῖκου μεσαίωνος, ἐβοήθησαν δὲ ἐκ παραλλήλου τοὺς Βυζαντινοὺς ὡς ἔθνος νὰ διατηρήσουν ζωηρὸν εἰς τὴν μνήμην τῶν τὸ συναίσθημα ὅτι ἀνήκον καὶ αὐτοὶ εἰς τὸ πανάρχαιον γένος τῶν Ἑλλήνων καὶ συνεχίσουν τὸν σκληρὸν ἀγῶνα διὰ τὴν ἐπιβίωσιν τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς, ἐν μέσῳ τῶν κινδύνων καὶ ἐχθρῶν.

Κατὰ τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ θέματός μας συνητήσαμεν πολλὰς δυσχερείας. Ἐν πρώτοις τὸ θέμα μας ἐκτείνεται εἰς μίαν μακρὰν περίοδον, αἰσθητῶς ἀπέχουσαν ἡμῶν χρονικῶς. Τοῦτο δυσχεραίνει τὴν ἐξαγωγήν γενικῶν συμπερασμάτων καὶ ἀποκλείει, ὡς εὐστόχως παρατηρεῖ ὁ Κ. Κρουμβάχερ, «τὴν καθολικότητα τῶν κρίσεων». Ἐτέρα δυσκολία προέκυψεν ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ εἰς τὰς ἐργασίας τῶν ἐλάχιστα ὁμιλοῦν περὶ τῶν ἐκπαιδευτικῶν τῶν πραγμάτων. Ἐξ ἄλλου ἐλάχιστα συστηματικαὶ μελέται περὶ ἀγωγῆς ὑπάρχουν καὶ οὕτως ὠλοκληρωμένην τινὰ εἰκόνα περὶ τῆς ἐκπαίδευσως τῶν Βυζαντινῶν εἶναι ἀδύνατον νὰ σχηματίσῃ τις ἐκ τῆς ἀναγνώσεως μόνον τῶν ἐργασιῶν τούτων. Κατὰ συνέπειαν, ὁ ἐπιθυμῶν νὰ ἀσχοληθῆ συστηματικῶς μὲ τὸ θέμα τοῦτο ὀφείλει νὰ ἀνατρέξῃ εἰς πολλὰς καὶ ποικίλας πηγὰς. Μία τρίτη δυσκολία προκύπτει ἐκ τοῦ ὅτι αἱ ἐργασίαι τῶν Βυζαντινῶν καὶ πολυάριθμοι εἶναι καὶ διεσκορπισμένοι εἰς διαφόρους βιβλιοθήκας τῆς Πατρίδος ἡμῶν καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ εὐρίσκονται, ὥστε νὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολος, ἂν μὴ ἀδύνατος, ἡ ἀνεύρεσις καὶ μελέτη τῶν. Πλὴν τούτου πλείστα ὅσα λίαν ἐνδιαφέρουσαι μελέται ὑπὸ Βυζαντινῶν λογικῶν γραφεῖσαι παραμένουσιν εἰσέτι ἀνέκδοτοι. Ἀλλὰ καὶ ἡ ποικιλία τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος, εἰς τὸ ὁποῖον ἔχουν γραφῆ αἱ ἐργασίαι τῶν Βυζαντινῶν, καθιστᾷ δυσχερῆ τὴν κατανόησιν καὶ ὀρθὴν ἐρμηνείαν τῶν Βυζαντινῶν κειμένων, ὅπου μάλιστα ἐλλείπουν κριτικαὶ αὐτῶν ἐκδόσεις.

Θέλομεν νὰ πιστεύωμεν, ὅτι ὁ εὐμενῆς ἀναγνώστης—εἰδικὸς καὶ μὴ περὶ τὰ Βυζαντινὰ ζητήματα—ἔχων ὑπ' ὄψει του τὰς ὡς ἄνω καὶ ἄλλας δυσκολίας, τὰς ὁποίας ὁ γράφων συνήντησε, θὰ ἴδῃ μετὰ συμπαιθείας, πνεύματος κατανόησεως καὶ τῆς δεούσης ἐπιεικείας τὴν παροῦσαν ἐργασίαν. Ἀποτελεῖ αὕτη μίαν φιλότιμον προσπάθειαν, ὅση τῷ γράφοντι δύναμις, πρὸς μερικὴν ἐνατένισιν, ἀντιμετώπισιν καὶ διαπραγματεύσιν τοῦ πολυπλόκου προβλήματος τῆς Παιδείας εἰς μίαν Αὐτοκρατορίαν, ἐν πολλοῖς παρεξηγημένῃ, ἡ ὁποία ἐπέζησεν ἡρωϊ-

κῶς ἀγωνιζομένη δι' ὅλου τοῦ μεσαίωνα, ἐμεγαλουργήσῃ πολιτιστικῶς καὶ τέλος ὑπέκυψεν ὑπερηφάνως μαχομένη κατὰ ποικίλων ἔχθρῶν, διὰ τὴν διασώσῃ μὲ τοὺς ἀγῶνας τῆς καὶ τὴν τελικὴν τῆς πτώσιν τὸν Ἑυρωπαϊκὸν πολιτισμὸν, ἀπὸ τὸν ἐπαπειλησάντα τοῦτον κίνδυνον πάντε-
λους ἐξαφανισμοῦ ἐκ τῶν ἐξ ἀνατολῶν ὀρμωμένων «βαρβάρων».

Περαίνων ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω τὴν βαθεῖαν εὐγνωμοσύνην καὶ τὰς εὐχαριστίας μου πρὸς τοὺς κατὰ καιροὺς διδασκάλους μου ἐν Ἑλλάδι, πρὸς τὸ Ι.Κ.Υ. διὰ τῆς ὑποτροφίας τοῦ ὁποίου μοὶ παρεσχέθη ἡ δυνατότης τριετοῦς μετεκπαιδεύσεως εἰς τὸ ἐξωτερικόν, πρὸς τοὺς σεβαστοὺς μου καθηγητὰς ἐν τῇ ξένῃ καὶ ἰδίᾳ πρὸς τοὺς κ.κ. John Pilley, καθηγητὴν τῆς Παιδαγωγικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἐδιμβούργου, J. W. L. Adams, καθηγητὴν τῆς Παιδαγωγικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου Σκωτίας (St. Andrews University, Scotland), Δρα Theo Sadox, καθηγητὴν τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἐδιμβούργου καὶ τὸν πανοσιολογιάτα-
τον ἀρχιμανδρίτην κ. Νικόδημον Γκατζιρούλην, διὰ τὴν ἐνθάρρυνσιν, συμπαραστάσιν καὶ βοήθειαν, ἧν ἔτυχον παρ' αὐτῶν κατὰ τὴν διαπραγμάτευσιν τῆς ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ Παιδεία εἰς τὸ Βυζάντιον» μελέτης μου.

Ἐπιθυμῶ προσέτι νὰ ἐκφράσω τὰς εὐχαριστίας μου καὶ πρὸς τὰς Διευθύνσεις καὶ τὸ προσωπικόν τῶν Βιβλιοθηκῶν τῶν Πανεπιστημίων Ἐδιμβούργου-Σκωτίας καὶ Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς ἐν Ἀθήναις, διὰ τὰς λίαν σημαντικὰς διευκολύνσεις, τὰς ὁποίας μοὶ παρέσχον κατὰ τὸ μακρὸν διάστημα τῆς ἐν αὐταῖς μελέτης μου, ὡς καὶ πάντας, ὅσοι καθ' οἰονδήποτε τρόπον συνετέλεσαν ὥστε ἡ παροῦσα ἐργασία νὰ ἴδῃ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΤΣΑΜΠΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι.

ΘΕΣΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ, ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΝ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

1. *Εἰσαγωγή*: Τὸ μέγα πλῆθος τῶν πεπαιδευμένων Βυζαντινῶν εὐλόγως ἐγείρει τὸ ἐρώτημα πῶς ἐπετυγχάνετο ἡ μόρφωσις τόσων ἀνθρώπων κατὰ τὸν Μεσαίωνα εἰς μίαν Αὐτοκρατορίαν, ἡ ὁποία, ὡς ἐκ τῆς ἱστορίας ἀποδεικνύεται, εὐρίσκετο σχεδὸν πάντοτε εἰς πολεμικὸν συναγερόν, διὰ νὰ ὑπερασπίζη ἑαυτὴν ἀπὸ τῶν βαρβαρικῶν ὀρδῶν, τῆς ἀπληστίας τῶν γειτόνων τῆς ἢ ἀκόμη καὶ ἀπὸ τοὺς φιλοδόξους Βυζαντινοὺς, οἵτινες ἐπεδίωκον διὰ παντὸς τρόπον νὰ ἀναρριχηθοῦν εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον. Ὁ μελετῶν ὁμως τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν Βυζαντινῶν δὲν δοκιμάζει τοιαύτην ἔκπληξιν, καθ' ὅσον ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς μελέτης τοῦ ἀνακαλύπτει ὅτι πλεῖστοι ὅσοι παράγοντες ἀνεμειγνύοντο εἰς τὰ ἐκπαιδευτικὰ ζητήματα, προσφέροντες τὴν συνδρομὴν των κατὰ τρόπον διευκολύνοντα τὴν παροχὴν ἱκανοποιητικῆς ἐκπαιδεύσεως εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς. Οἱ κυριώτεροι τῶν παραγόντων τούτων ἦσαν κατὰ πρῶτον οἱ Βυζαντινοὶ — ὡς γονεῖς καὶ κηδεμόνες, ὡς διδάσκαλοι καὶ ὡς λόγιοι, τὸ Κράτος — ἰδίᾳ δὲ ὁ Αὐτοκράτωρ, καὶ ἡ Ἐκκλησία — κληρὸς καὶ μοναχοί.

Πρὶν ἢ προβῶμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ρόλου τὸν ὁποῖον ἕκαστος τῶν ὡς ἄνω παραγόντων διεδραμάτισεν εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν πρέπει νὰ τονίσωμεν τοῦτο τὸ ἀξιόλογον, ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν παραγόντων τούτων διὰ τὴν ἀγωγὴν δὲν ἐμφανίζεται κατὰ τὴν συνήθη γενετικὴν τάξιν: Οἰκογένεια, Ἐκκλησία, Κρά-

τος, ἀλλ' ἐκδηλοῦται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ζωηρότατον παρὰ πάντων, μὲ μίαν μόνον διαφορὰν, ὅτι κατευθύνεται πρὸς τὰς διαφοροὺς βαθμίδας τῆς ἐκπαιδεύσεως διαφοροτρόπως, ἀναλόγως τῶν ἐπιδιωκομένων σκοπῶν καὶ βλέψεων. Οὕτω π.χ. τὸ διαφέρον τῶν Βυζαντινῶν, ὡς γονέων καὶ ὡς ἀτόμων γενικῶς, παρατηρεῖται εἰς ὅλας τὰς βαθμίδας τῆς ἐκπαιδεύσεως, ἐνῶ τοῦ Κράτους τὸ διαφέρον ἐκδηλοῦται πρωτίστως πρὸς τὴν ἀνωτέραν «ἐγκυκλίον παιδείαν» καὶ τῆς Ἐκκλησίας στρέφεται πρὸς τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν τοῦ λαοῦ, τὰς θεολογικὰς σπουδὰς (διὰ τὸν κλῆρον) καὶ ὠρισμένους κλάδους τῆς «ἐγκυκλίου παιδείας». Παρ' ὅλα ταῦτα, ὅλαι αἱ ἐπὶ μέρους ἐπιδιώξεις καὶ προσπάθειαι εἰς τὸν τομέα τῆς ἀγωγῆς ἐν Βυζαντίῳ συνέκλινον εἰς τὸ αὐτὸ τέρμα, ἀπέβλεπον κατὰ βάσιν εἰς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν ἀπώτερον σκοπὸν: τὴν αἰγλήν τῆς Αὐτοκρατορίας των καὶ τὸν θρίαμβον τῆς Ὁρθοδοξίας.

Ἄς ἴδωμεν κατόπιν τούτου ἐν συντομίᾳ τὸν ρόλον, τὸν ὁποῖον ἕκαστος τῶν παραγόντων τούτων διεδραμάτισεν εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν ἐν Βυζαντίῳ.

2. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Βυζαντινῶν ὡς ἀτόμων: α) Οἱ Βυζαντινοὶ ἐν πρώτοις ὡς ἄτομα ἐνδιεφέροντο διὰ τὴν ἀγωγήν, εἴτε ὡς γονεῖς καὶ κηδεμόνες, εἴτε ὡς μαθητευόμενοι, εἴτε ὡς διανοούμενοι. Πολὺ ὀρθῆ ὑπήρξεν ἐν προκειμένῳ ἡ διαπίστωσις τοῦ Ἀγγλοῦ βυζαντινολόγου S. Runciman ὅτι «μία ἐπιμελημένη ἐκπαίδευσις ἦτο τὸ ἰδανικὸν κάθε Βυζαντινοῦ. Ἡ ἀπαιδευσία ἐθεωρεῖτο ὡς δυστύχημα καὶ μειονέκτημα καὶ σχεδὸν ἀμάρτημα...» (1). Καὶ πρὸ αὐτοῦ ἕτερος Ἀγγλος βυζαντινολόγος, ὁ J. Baynes, παρέχει τὴν διαβεβαίωσιν ὅτι εἰς τὸ Βυζάντιον πᾶς ὅστις ἐπεθύμει νὰ μορφωθῆ ἠδύνατο νὰ πράξῃ τοῦτο εἰς τὰς πλείστας τῶν περιπτώσεων(2). Εἶναι πράγματι ἀληθές, ὅτι εἰς τὸ Βυζάντιον ἡ ἀγωγή ἦτο ἐλευθέρα δι' ὅλους, ἀνεξαρτήτως κοινωνικῆς τάξεως. Ὅλοι οἱ γονεῖς, πλούσιοι καὶ πτωχοί, ἀξιωματοῦχοι καὶ μὴ, μορφωμένοι καὶ ἀγράμματοι εἶχον καὶ διετήρησαν καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον τὸ δι-

(1) S. Runciman: Byzantine Civilization. σελ. 223.

(2) Baynes and Moss: Byzantium σελ. 200.

καίωμα, ὅπως μορφώνουν ὡς αὐτοὶ ἤθελον τὰ τέκνα των.

Ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων τῆς Β. Α. (Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας) βλέπομεν πολλοὺς γονεῖς νὰ ἀσχολοῦνται προσωπικῶς μὲ τὴν διδασκαλίαν τῶν πρώτων ἢ «ἱερῶν γραμμάτων», ὡς ἐλέγοντο, εἰς τὰ τέκνα των ἢ νὰ στέλλουν αὐτὰ εἰς τὰ σχολεῖα τῶν «ἱερῶν γραμμάτων», ὡς καὶ εἰς τὰ σχολεῖα τῆς «ἐγκυκλίου παιδείας», μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεώς των. Πατέρες καὶ μητέρες ἠσχολοῦντο μὲ τὴν ἀγωγὴν τῶν τέκνων των τόσο κατὰ τὴν προσχολικὴν ὅσον καὶ κατὰ τὴν πρώτην σχολικὴν ἡλικίαν. Ἰδιαιτέρως ὅμως τὸ ἔργον τοῦτο ἤσκουν αἱ μητέρες τῶν Βυζαντινῶν, αἱ ὁποῖαι μετὰ πάσης ἐπιμελείας ἠσχολοῦντο μὲ τὴν κατὰ τρόπον χριστιανικὸν ἀνατροφὴν τῶν τέκνων των, ἀρρένων καὶ θηλέων. Ἐχομεν πάρα πολλὰς περιπτώσεις διασήμων βυζαντινῶν λογίων, οἱ ὁποῖοι ἔτυχον τοιαύτης βοήθειας ἀπὸ μέρους τῶν μητέρων των⁽¹⁾, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ ἐξῆς. Αἱ μητέρες τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἔμειναν παροιμιώδη πρότυπα διαφέροντος, διὰ τὴν κατὰ τρόπον χριστιανικώτατον ἀνατροφὴν αὐτῶν. Ἀναφέρονται βραδύτερον ἢ μῆτηρ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, ἰδίᾳ διὰ τὴν ἀνατροφὴν τὴν ὅποιαν ἔδωσεν εἰς τὴν κόρην της, ἢ μῆτηρ τοῦ Μιχ. Ψελλοῦ καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ⁽²⁾ κ. ἄ.

Πέραν ὅμως τοῦ διαφέροντος διὰ τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν καὶ τὴν ἀνατροφὴν τῶν τέκνων των οἱ γονεῖς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, παρεκίνουν αὐτὰ εἰς τὴν συνέχισιν τῶν σπουδῶν των εἰς τὰ σχολεῖα τῆς «ἐγκυκλίου παιδείας». Ἀναλόγως δὲ τῶν οἰκονομικῶν των μέσων εἴτε προσελάμβανον ἰδιωτικούς διδασκάλους κατ' οἶκον εἴτε τὰ ἔστελλον εἰς ἰδιωτικούς διδασκάλους. Ὁ πατὴρ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ π. χ. μετὰ χαρᾶς δέχεται ὡς μόνιμον μέλος τῆς οἰκογενείας του αἰχμάλωτόν τινα πεπαιδευμένον, ὀνόματι Κοσμᾶν, διὰ νὰ διδάξῃ τὸν υἱόν του τόσο τὴν θύραθεν ὅσον καὶ τὴν ἱερὰν παιδείαν⁽³⁾, ἐνῶ ὁ πατὴρ

(1) Hussey : Church and Learning in the Byzantine Empire σ. 43, 45.

(2) Κ. Σάθα : Μ. Β. τόμ. Ε' σ. 21.

(3) Migne E. Π. τόμ. 94, στ. 440 κ. ἑ.

Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου προτρέπει αὐτὸν εἰς τὰς σπουδὰς, διὰ τὴν ἐξασφάλισιν καλυτέρας καὶ ἀνέτου ζωῆς, ὡς μαρτυρεῖ ὁ ἴδιος εἰς τι ποίημά του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην Κομνηνόν⁽¹⁾. Ἄλλοι πάλιν γονεῖς ἔστελλον τὰ τέκνα των εἰς ἄλλας πόλεις, πλησίον καλῶν διδασκάλων, διὰ νὰ συμπληρώσουν ἐκεῖ τὰς ἐγκυκλίους σπουδὰς των. Παράδειγμα ἔχομεν τὸν Μιχαὴλ Χωνιάτην⁽²⁾, ὁ ὁποῖος λέγει: «Κἀμέ ὁ φιλόστοργος καὶ φιλόλογος πατήρ ἐξ Ἀσίας εἰς Βυζάντιον κατ' ἔρωτα παιδείσεως ἀπαγαγών, ἤδη τῇ τῶν ἐφήβων ἡλικίᾳ προβαίνοντα, διατριβαῖς διδασκόντων τὴν τε γραμματικὴν προπαιδείαν καὶ τὴν τοῦ ἐπικού κύκλου χρηστομάθειαν παραδίδωσι». Καὶ ὁ Ἰω. Σιφιλίνος εἰς Κωνσταντινούπολιν ἦλθεν ἐκ Πόντου διὰ τὴν ἐγκύκλιον αὐτοῦ μόρφωσιν⁽³⁾. Χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Μαξίμου Πλανούδη, ἡ περιεχομένη εἰς παραμυθικὴν τινα ἐπιστολὴν πρὸς φίλον του, ὅστις ἔστειλε τὸν υἱὸν του διὰ σπουδὰς ἐγκυκλίους εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀλλ' ἀπεβίωσεν ἐκεῖ. «Φεῦ! οἶα τὰ τῶν ἀνθρώπων», γράφει, «σὺ μὲν ἔπεμψες εἰς βασιλέα τὸν παῖδα τῆς ἐκεῖ παιδείσεως μεθέξοντα καὶ ἀναγωγῆς καὶ ἐλπίζων, ὅσα εἰκός, οἰκείωσιν καὶ γνῶσιν πρὸς τοὺς κρατοῦντας, εὐμένειαν τὴν ἐκεῖθεν, παιδείαν τοῦ γένους οὐκ ἀναξίαν, τὰ ἄλλα ὅσα τοῖς φιλόπαισι καὶ γενναίοις πατράσιν ἐλπίζεται...»⁽⁴⁾.

Τὸ διαφέρον ὁμῶς ὑπὲρ τῆς μορφώσεως τῶν νέων δὲν περιωρίζετο μόνον ἐν τῷ στενῷ κύκλῳ τῆς οἰκογενείας· ἐπεξετείνετο καὶ εἰς τὸν εὐρύτερον κύκλον τῶν συγγενῶν καὶ φίλων αὐτῆς, ἰδίᾳ εἰς περιπτώσεις ἀπορφανίσεως—ἐκ τοῦ πατρὸς ἢ ἀμφοτέρων τῶν γονέων—ἢ εἰς περιπτώσεις δυσχεροῦς οικονομικῆς καταστάσεως τῆς οἰκογενείας. Παραδείγματα τοιούτου δια-

(1) Βλέπε στίχους εἰς Κ. Σάθα Μ. Β. τόμ. Α' σ. 101 ἢ Γ. Ζώρα, Βυζαντινὴ Ποίησις σ. 126.

(2) Σπ. Λάμπρου Μιχ. Ἀκομινάτου τὰ Σωζόμενα τόμ. Α' σ. 347.

(3) Κ. Σάθα: Μ. Β. τόμ. Δ' σ. 426

(4) Δ. Μπαλάνου: Οἱ Βυζαντινοὶ Ἐκκλησ. Συγγραφεῖς σ. 140, ἔνθα τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς.

φέροντος παρέχουν ἡμῖν ἡ οἰκογένεια τοῦ Μιχ. Ψελλοῦ (1), ὁ πατριάρχης Κηρουάριος, ὅστις ἐμερίμνησε διὰ τὴν ἀγωγὴν τῶν ὀρφανευσάντων ἀνεψιῶν του (2), ὁ ἐπίσκοπος Ἑρακλείας Πόντου Ἰωάννης, ὅστις αὐτοπροσώπως ἐδίδαξε εἰς τὸν ἀνεψιὸν του Νικηφόρον Γρηγορᾶν τὰ πρῶτα γράμματα (3) κ. ἄ.

Ἄλλὰ καὶ πολλοὶ ἰσχύοντες φιλόμαθροι, κληρικοὶ ἢ λαϊκοί, πολλάκις ἐγένοντο κηδεμόνες φιλομαθῶν νέων, λαβόντες μέριμναν διὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς μορφώσεώς των. Τοῦ σοφοῦ λ.χ. Βησσαρίωνος, οὗτινος οἱ γονεῖς ἦσαν πάμπτωχοι χειρῶνακτες, τὴν διαπαιδαγώγησιν ἀνέλαβεν ἐξ ὀλοκλήρου ὁ μητροπολίτης τῆς γενετέρας του, ὁ Τραπεζοῦντος Δοσίθεος.

β) Ἡ «ἐγκύκλιος παιδεία», ὡς γνωστόν, παρείχετο ὑπὸ ἰδιωτῶν διδασκάλων, κυρίως εἰς αὐτοὺς δὲ ὧφειλον νὰ καταφύγουν ὅσοι γονεῖς ἐπεθύμουν νὰ μορφώσουν τὰ τέκνα των (4). Οἱ διδάσκαλοι οὗτοι διετήρουν σχολεῖα Γραμματικῆς (πρῶτη βαθμὶς «ἐγκυκλίου παιδείας») καὶ Ρητορικῆς (δευτέρα βαθμὶς «ἐγκυκλίου παιδείας»), τόσον εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς Β.Α. ὅσον καὶ εἰς ἄλλα μορφωτικὰ κέντρα καὶ κωμοπόλεις ἀκόμη τῶν ἐπαρχιῶν. Τὰ ζητούμενα δίδακτρα ἦσαν συνήθως ὑψηλὰ καὶ πολλοὶ γονεῖς ἐδυσκολεύοντο εἰς τὴν καταβολὴν τούτων, ὥστε πολλοὶ τῶν διδασκάλων νὰ παραπονοῦνται διὰ τὴν ἀθέτησιν τῶν πρὸς αὐτοὺς ὑποχρεώσεων τῶν γονέων (5). Ἀξίζει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὑπῆρξαν καὶ διδάσκαλοι τῆς «ἐγκυκλίου παιδείας» διδάξαντες ἀμισθί, ὡς λ.χ. ὁ μέγας Φώτιος (9ος αἰών), ὁ ὁποῖος εἶχε μεταβάλει τὴν βιβλιοθήκην του εἰς μελετητήριον, ὡς ἐκ τῆς Μυριοβίβλου του ἀντιλαμβανόμεθα, ὁ Μιχ. Ψελλὸς ἐπὶ τι διάστημα, (6) ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος,

(1) Κ. Σάβα : Μ. Β. τόμ. Ε' σ. 12.

(2) Αὐτόθι τόμ. Δ' σελ. 351-52.

(3) Βλ. Κρουμβάχερ Ι.Β.Λ. τόμ. Α' σελ. 592-93.

(4) Baynes and Moss Byzantium σελ. 218.

(5) Βλ. Κουμβάχερ Ι.Β.Λ. τόμ. Β' σελ. 153 καὶ 238.

(6) Κ. Σάβα Μασ. Βιβλ. τόμ. Δ' Μιχ. Ψελλοῦ «Περὶ τοῦ πῶς καὶ τίνι τρόπῳ ὁ βασιλεὺς Κων]στίνος ὁ (Μονομάχος) ἀνήχθη...εἰς τὰ βασίλειαν σελ. 123.

ὄτε ἦτο ἀρχιεπίσκοπος ἐν Θεσσαλονίκῃ κ. ἄ.

Καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον ὑπῆρχον ἰδιωτικοὶ διδάσκαλοι. Μερικοὶ ἐξ αὐτῶν ἦσαν καὶ παρέμενον ἐλάχιστα κατηρτισμένοι (1), ἐνῶ ἄλλοι συνέχισαν τὴν μόρφωσίν των μόνοι ἐκ τούτων ἀρκετοί, χάρις εἰς τὴν νοημοσύνην καὶ τὰς προσπάθειάς, τὰς ὁποίας κατέβαλλον, ἀπέβησαν ἀριστοὶ διδάσκαλοι καὶ διὰ τοῦτο ἔμειναν διάσημοι εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν Βυζαντινῶν. Ἄλλ' ἡ μορφωτικὴ στάθμη τῶν ἰδιωτικῶν διδασκάλων ἐξηρτάτο καὶ ἐξ ἄλλων παραγόντων, ἰδίᾳ δὲ ἐκ τῶν παρεχομένων εἰς αὐτοὺς μορφωτικῶν εὐκαιριῶν, διότι λόγῳ τῶν ἰδιορρυθμῶν συνθηκῶν ζωῆς ἐν Βυζαντίῳ δὲν ὑπῆρχον πάντοτε εὐνοϊκαὶ συνθήκαι πρὸς μόρφωσιν. Οὕτω π.χ. εἰς περιόδους μακροχρονίων πολέμων ἢ ἐσωτερικῶν ἀναστατώσεων ἔχομεν ὀλιγωτέρους διδασκάλους καὶ τοὺς πλείστους τούτων πλημμελῶς κατηρτισμένους, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ τὸ ἐναντίον. Ἐν πάσῃ ὁμως περιπτώσει εἰς τοὺς ἰδιωτικοὺς διδασκάλους πάρα πολλὰ ὀφείλουν οἱ Βυζαντινοί, τὸ Κράτος καὶ ἡ Ἐκκλησία.

Εἰς στιγμὰς μερικῆς ἢ ὀλικῆς ἐγκαταλείψεως τῆς παιδείας ἀπὸ μέρους τοῦ Κράτους ἢ σπουδῆ τῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων συνεχίζετο εἰς τὰς οἰκίας καὶ τὰ καταγῶγια πολλάκις ἰδιωτικῶν διδασκάλων. Κατὰ τὴν ὡς «σκοτεινὴν» λ.χ. χαρακτηριζομένην περίοδον ἀπὸ 650-850 μ.Χ. ἡ ἰδιωτικὴ ἐκπαίδευσις ἦτο ἐκείνη, ἡ ὁποία κυρίως ἐξεπαίδευε τοὺς νέους καὶ ἀπέδιδεν εἰς τὸν κύκλον τῶν λογίων τοὺς καλυτέρους ἐξ αὐτῶν, εἰς δὲ τὴν δοκιμαζομένην τότε Ἐκκλησίαν ὑπερόχους προσωπικότητας, ὡς ἦσαν ὁ Θεόδωρος Στουδίτης καὶ Νικηφόρος ὁ Πατριάρχης, ὡς παρατηρεῖ ὁ Ράνσιμαν (2). Καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ὡς ἐλέχθη, ἐμνήθη εἰς τὴν «θύραθεν» καὶ ἐκκλησιαστικὴν σοφίαν παρ' ἰδιωτικοῦ διδασκάλου, κατ' οἶκον. Βραδύτερον πάλιν, διὰ νὰ ἀναφέρωμεν ἓνα ἀκόμη παράδειγμα, ὄτε ἡ Β.Α. λόγῳ πολεμικῶν κυρίως συμβάντων παρημέλησε τὴν ἀνωτέραν «ἐγκύκλιον παιδείαν», ἡ ἰδιωτικὴ σχολὴ τοῦ ἀρίστου δι-

(1) Βλ. Κρουμβάχερ I.B.A. τόμ. Β' σελ. 714-15.

(2) S. Runciman: Byzantine Civilization σελ. 225.

δασκάλου καὶ διαπρεποῦς λογίου Ἰωάννου Μαυρόποδος ἦτο ἐκείνη, ἣτις ἐξεπαίδευσε τοὺς διασημοτέρους τῶν λογίων τοῦ πρώτου ἡμίσεως τοῦ 11ου μ.Χ. αἰῶνος, τὸν Νικήταν τὸν Βυζάντιον, τὸν Μιχ. Ψελλόν, τὸν Ἰωάννην Σιφιλῖνον κ.ἄ. Περὶ τοῦ πλήθους τῶν ἀξίων λόγου λογίων κατὰ τὴν ὡς ἄνω περιόδον μαρτυρεῖ ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, ὁ ὁποῖος καὶ δικαιολογεῖ τὸ ἀξιοσημεῖωτον τοῦτο γεγονός λέγων, ὅτι τότε οἱ λόγοι δὲν ἐθεώρουν τὰ γράμματα ὡς ἀπλοῦν κερδοσκοπίας μέσον, ἀλλὰ μᾶλλον ἀπαραίτητον πνευματικὴν τροφήν καὶ σεμνὸν τῆς βασιλείας ἐγκαλλώπισμα (1).

Ὅσακις δὲ πάλιν τὸ Κράτος ἐχρειάζετο ἀρίστους δημοσίους διδασκάλους, διὰ τὴν πλήρωσιν ἐδρῶν εἰς τὰ ἀνώτερα καὶ ἀνώτατα ἐκπαιδευτικὰ του ἰδρύματα, ἐκ τοῦ κύκλου τῶν ἰδιωτικῶν διδασκάλων ἐξεύρισκε καὶ ἐπέλεγε τοὺς ζητούμενους καθηγητάς. Ἐὰν δὲ κρίνωμεν ἐκ τῶν γνωστῶν ἡμῖν προσώπων, τὰ ὁποῖα ἐκάστοτε προεκρίνοντο καὶ ἐδίδασκον εἰς τὰς ἄκρως τιμητικὰς καὶ ὑψηλὰς θέσεις τῶν πανεπιστημιακῶν δασκάλων, θὰ πρέπη νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι οὐδέποτε ἔλειψαν ἐν Βυζαντίῳ οἱ ἄριστα κατηρτισμένοι ἰδιωτικοὶ διδάσκαλοι.

γ) Ἐν συμπεράσματι θὰ ἡδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι οἱ Βυζαντινοί, ὡς γονεῖς καὶ κηδεμόνες ἢ ὡς ἰδιωτικοὶ διδάσκαλοι, ἔπαιξαν σημαντικὸν ρόλον εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν νέων. Ἀλλὰ πρέπει νὰ τονισθῇ, ὅτι καὶ οἱ ἴδιοι οἱ νέοι συνέβαλλον μεγάλως εἰς τὴν μόρφωσίν των, ὡς καὶ εἰς προώθησιν τῶν σπουδῶν—ὡς ἐνήλικοι λόγοι, φυσικά—ἐν Βυζαντίῳ. Πολλοὶ τούτων, λόγῳ τῶν ὑψηλῶν διδάκτρων, ἀφοῦ κατηρτίζοντο κάπως εἰς τὴν Γραμματικὴν καὶ τὴν Ῥητορικὴν παρὰ τῶν διδασκάλων των, ἀπεχώρουν καὶ συνέχιζον ἐντελῶς μόνοι τὰς σπουδὰς των. Φυσικὰ ἀποκλειστικὸς πρὸς τοῦτο λόγος δὲν ἦτο πάντοτε ἡ οἰκονομικὴ των ἔνδεια. Γνωρίζομεν καλῶς ὅτι ἐν Βυζαντίῳ οἱ ἔρασταὶ τῶν Μουσῶν εἶχον ἐν πολλοῖς τὴν συνήθειαν νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν μελέτην τῶν πηγῶν: τῆς Βίβλου, τῶν πατερικῶν συγγραμμάτων καὶ τῶν ἔργων τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος.

(1) Κ. Σάθα. Μ. Β. τόμ: Δ' σελ. XLVI,

Μέσω μιᾶς τοιαύτης μελέτης, ἡ ὁποία διήρκει ἐπὶ πολλὰ ἔτη, ἐπετύγχανον τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς μορφώσεώς των, ἐπ' αὐτῆς δὲ ἐστήριζον καὶ τὰς ἰδικὰς των συγγραφικὰς ἐργασίας. Ἦσαν ὅλοι ἀνεξαιρέτως λάτραι τοῦ πνευματικοῦ θησαυροῦ τοῦ παρελθόντος—ἑλληνικοῦ ἅμα καὶ χριστιανικοῦ— καὶ ἐν αὐτῷ εὕρισκον τὴν κλεῖδα διὰ τὴν ἀνθρωπιστικὴν των μὀρφωσιν καὶ δρᾶσιν.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι διὰ τὴν ὀρθὴν καὶ βαθεῖαν κατανόησιν τῶν πηγῶν ἔπρεπε νὰ γνωρίζουν καλῶς τὴν γλῶσσαν—γραμματικὴν καὶ σύνταξιν—καὶ νὰ ἔχουν καὶ ἱκανὴν ἐγκυκλοπαιδικὴν μὀρφωσιν. Τὰς γνώσεις δὲ ταύτας ἐλάμβανον εἰς τὰ σχολεῖα τῆς «ἐγκυκλίου παιδείας»—τὰς σχολὰς τ. ἑ. τῆς γραμματικῆς καὶ ρητορικῆς. Ἀπαξ ὁμως καὶ ἐγίνοντο κάτοχοι τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσης καὶ τῶν βασικῶν ἐγκυκλοπαιδικῶν γνώσεων, πᾶσα περαιτέρω μὀρφωτικὴ προσπάθεια ἀπετέλει πλέον ὑπόθεσιν καθαρῶς προσωπικὴν. Ἐὰν ἤθελον ἠδύναντο, βεβαίως, νὰ συνεχίσουν τὴν μὀρφωσίν των πλησίον ἱκανῶν διδασκάλων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὁμως μόνοι των ἤρχοντο μετὰ ταῦτα εἰς ἐπαφὴν μὲ τὰ κείμενα, μὲ τοὺς δοκιμωτέρους τῶν κλασσικῶν «θύραθεν» καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ τὰς ἰδέας των. Εἶναι λίαν εὐστοχος ἡ παρατήρησις ταῦ Κρουμβάχερ ὅτι οἱ «καθ' αὐτὸ διδάσκαλοι τῶν Βυζαντινῶν ὑπῆρξαν οἱ ἀρχαῖοι»⁽¹⁾. Λίαν χαρακτηριστικὸν εἶναι μεταξὺ ἄλλων τὸ παράδειγμα τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἐδιδάχθη στοιχεῖα τινὰ ἀστρονομικῶν γνώσεων παρά τινος Βρυεννίου, ἐπροχώρησε κατόπιν ἐντελῶς ὁμολογῶν εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ἀστρονομίας καὶ ἔφθασε μέχρι τοιοῦτου σημείου τελειότητος, ὥστε νὰ ἀποβῆ ἄριστος ταύτης διδάσκαλος ἐπὶ ἀνωτέρου ἐπιπέδου⁽²⁾. Ἀξίον πολλῆς προσοχῆς εἶναι ἀκόμη καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ Μαξίμου Πλανούδη, ὁ ὁποῖος ἔμαθε ὁμολογῶν του τὴν λατινικὴν γλῶσσαν⁽³⁾.

Εἰς ἄλλας πάλιν περιπτώσεις οἱ φιλομαθεῖς νέοι τὴν μὀρ-

(1) Βλ. Κρουμβάχερ *Ι. Β. Α.* τόμ. Β' σελ. 97-98.

(2) Καντακουζηνοῦ τόμ. Α' σελ. 55, ἔκδοσις Βόννης καὶ Κ. Σάβα. *Μ. Β.* τόμ. Α' σελ. κ'.

(3) Κρουμβάχερ. *Ι. Β. Α.* τόμ. Β' σελ. 274.

φωσίν των συνεπλήρου συνεργαζόμενοι μετ' ἄλλων συμφουτη-
τῶν των. Κλασσική εἶναι ἡ περίπτωση τῶν ἀχωρίστων φίλων
καὶ συμμαθητῶν Μ. Βασιλείου καὶ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου,
οἵτινες καὶ μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν σπουδῶν των εὗρον τὴν
εὐκαιρίαν νὰ συναντηθῶν εἰς τὸν Πόντον καὶ νὰ ἀνταλλάξουν
τὰς σκέψεις των ἐπὶ τῶν ἐν τῷ μεταξύ μελετῶν καὶ συμπερα-
σμάτων των (1). Γνωστὴ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τοῦ
Μιχ. Ψελλοῦ καὶ τοῦ φίλου του Σιφιλίνου, περὶ ἧς ὁμιλεῖ ὁ
Ψελλός : «συνεπεφύκειμεν ἀλλήλοις», γράφει, «καὶ τρόπον τινὰ
οἷς εἶχεν ἕκαστος καλοῖς ἀντεκείμεθα καὶ ἀντεμετρούμεθα, οὐκ
ἀντικειμένως ἔχοντες, οὐδ' ἀντιθέτως τὴν χεῖρ ἀντίθεσιν, ἀλλ'
ἰσοφυῶς μὲν καὶ ἰσοπαλῶς ἀντισπουδάζοντες δὲ ταῖς πρὸς τὰ
κρείττονα ἐπιδόσεις τοσοῦτον τὴν πρώτην διαιρεθέντες ἀλλή-
λων καὶ τοσοῦτον τὸν λόγον καὶ τὰς τέχνας διαμερίσαντες, ὅσον
ἐγὼ μὲν πρὸς τὴν τέχνην τῶν λόγων καὶ φιλοσοφίαν ἐπένευσα
καὶ μαθημάτων ἡψάμην, οὐ παρ' ἄλλου λαβῶν... ὁ δὲ τὴν περὶ
νόμους προὔλαχεν ὁμοῦ παιδεύσιν· εἴθ' ὕστερον ἀντηλλά-
ξάμεθα ἀλλήλοισ τοὺς ὄρους τῆς γνώσεως... καὶ οὕτω
κατὰ μικρὸν προχωροῦντες ἀλλήλοισ καὶ ἀντιθέτως τὴν παιδεύ-
σιν ἑαυτοῖς συναγαγόντες, ἐξ ἀτελοῦς ἀνήχθημεν
εἰς τὸ τέλειον» (2)

Οἱ οὕτω μορφωνόμενοι βυζαντινοὶ νέοι ἀπετέλεσαν τὴν
ἀτελείωτον στρατιὰν τῶν βυζαντινῶν λογίων, πολλοὶ τῶν ὁποί-
ων ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπὸ τοῦ Κράτους καὶ ἄλλοι ἐτέθησαν εἰς
τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἐξ
αὐτῶν παρέμεινεν ἐκτὸς τῶν τοιούτων ὑπηρεσιῶν, σιωπηρῶς
ἐργαζόμενος καὶ ἀπεργαζόμενος τὸ μεγαλεῖον τῆς Αὐτοκρατο-
ρίας του. Χάρις εἰς τοὺς βυζαντινοὺς «λογάδες» διεσώθη ἡ πνευ-
ματικὴ κληρονομία τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος καὶ ἡ πνευμα-
τικὴ δημιουργία τοῦ χριστιανικοῦ Βυζαντίου, εἰς τὰς ὁποίας ἡ
νεωτέρα Ἑλλάς ὀφείλει τὴν ὑπαρξίν της καὶ τὴν δόξαν της.

(1) Ἐπιστολὴ Μ. Βασιλείου πρὸς Γρηγόριον XIV καὶ ἐπιστο-
λὴ στ' Γρηγορίου πρὸς Μ. Βασίλειον. Migne τόμ. 37, 30.

(2) Σάβα Μ. Β. τόμ. Δ. σελ. 427.